

Povijest Židova u hrvatskim zemljama do 1948. godine

Naida Mihal Brandl, Katedra za
judaistiku Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

Sadržaj predavanja

- Aškenazi, Sefardi i Istočne zajednice
- Prvi izvori o Židovima
- Trajno naseljavanje: Sefardi (Dalmacija i Dubrovačka Republika) i Aškenazi (Hrvatska i Slavonija)
- Židovski identiteti u Dugom XIX. stoljeću: emancipacija, haskala i reformno židovstvo te sukob neologa i ortodoksa u Hrvatskoj i Slavoniji
- Između asimilacije i cionizma
- Prva Jugoslavija: međuratne židovske organizacije, tiskarska djelatnost
- Predvečerje rata: spašavanje njemačkih i austrijskih Židova
- Šoa/Holokaust
- Preživjeli: između ostanka i odlaska u Izrael
- Epilog

Aškenazi, Sefardi i Istočne zajednice

- postoji nekoliko židovskih podgrupa sa svojim specifičnim kulturama i tradicijama, što je rezultat geografskih i povijesnih okolnosti
- najveće su Aškenazi, Sefardi i Edot ha-mizrah odnosno Istočne zajednice.
- manje grupe su Romaniot (Balkan), Bene Roma(Apeninski pol.), Teimanim (Jemen i Oman), razne afričke skupine, razne skupine indijskih Židova, kineski Židovi...
- razlike počinju u srednjem vijeku
- religijski razlikujemo Aškenaze i Sefarde

- Aškenazi (יהודי אשכנז)

- › potomci srednjevjekovnih židovskih zajednica smještenih uz rijeku Rajnu, od Alsacea na jugu do doline Rajne na sjeveru
- › *Aškenaz* u židovskoj srednjevjekovnoj terminologiji označava *Njemačku*, a originalno je biblijskog podrijetla – ime jednog od Jafetovih (Noahov najstariji sin) unuka
- › govorni jezik: jidiš (srednjevjekovno njemačka baza s hebrejskim elementima), pisan hebrejskim pismom
- › migracijama se Aškenazi već od XI. stoljeća pomiču prema istoku Europe, a od 1881. godine i prema Americi
- › u XI. stoljeću Aškenazi čine oko 11 posto ukupne židovske populacije, a do 1931. godine oko 92 posto; danas Aškenazi čine oko 70 do 82 posto ukupne židovske populacije, ovisno o izvorima i metodologiji

- Sefardi (יהדות ספרד):
 - › ime vuku iz biblijskog naziva za nepoznatu zemlju, koju Židovi kasnije identificiraju kao Iberski poluotok i u užem smislu potomci su Židova s Iberskog poluotoka, prognanih 1492. godine
 - › nakon progona stvaraju raštrkanu dijasporu od sjeverne Afrike, Apeninskog poluotoka, Osmanskog Carstva i nizozemskih i njemačkih gradova na sjeveru do obiju Amerika
 - › njihov je govorni jezik judeošpanjolski ili ladino, kojeg čini sjevernokastilijanska baza s elementima hebrejskog i piše se hebrejskim pismom

- Istočne zajednice (עדות המזרח):
 - › židovske zajednice podrijetlom s Bliskog istoka, Kavkaza i Sjeverne Afrike
 - › Jezici: arapski, judeoperzijski, gruzijski, buhari, kurdski, judeoberberski...
 - › religijski Sefardi s manjim običajnim razlikama

Prvi izvori: Antika i Srednji vijek

- Židovi su na prostoru Hrvatske prisutni od kasne antike, a trajnije se naseljavaju od II. stoljeća
- materijalni spomenici koji u tome svjedoče datiraju se u II. i III. stoljeće nove ere, a to su:
 - › nadgrobni spomenik kraj Senja
 - › ulomci sarkofaga sa židovskog groblja
 - › kameni natpis koji spominje Judejce te lucerne s menorama iz Salone
 - › lucerne s menorama iz Benkovca i s Brača,
 - › arheološki nalazi iz Murse
- kasna antika i rani srednji vijek: pisani izvori, među kojima oni pravnog karaktera iz vremena Justinijana (VI. st.), u kojima se spominju Židovi na prostoru bizantske Dalmacije

- Isprave iz srednjovjekovnih istočnojadranskih gradova, kao i gradova u srednjovjekovnoj Slavoniji, također svjedoče o prisutnosti Židova na tlu Hrvatske:
 - › 1309. Zadar
 - › 1326. Dubrovnik
 - › 1355. Zagreb (Sudske isprave iz 1444. i 1459. potvrđuju da se u Zagrebu nalazila židovska zajednica)
 - › 1397. Split
 - › 1436. u Rijeka

Trajno naseljavanje Sefarda na istočnojadranskoj obali

- progoni Sefarda iz zemalja Španjolske krune (1492.) i Portugala (1496.)
- na istočnojadranskoj obali stalno se naseljavaju u Dubrovačkoj Republici (izvori od 1540.) i mletačkom Splitu (1553.), a naseljavaju se i u unutrašnjosti Balkana (Osmansko Carstvo)
- Split: Daniel Rodriga i splitska skela

Dubrovačka Republika

- o njihovoj većoj zastupljenosti u Dubrovniku svjedoči odluka dubrovačkog Senata iz 1540. godine, prema kojoj se 5 do 6 zgrada u gradu treba odvojiti za stanovanje Židova; dosljedno toj odluci bila je 1546. *Via ebraica* (danas Žudioska ulica) određena za njihovo nastanjenje
- u XVI. stoljeću, u vrijeme iznimnog napretka dubrovačke kopnene i pomorske trgovine, dubrovački Židovi imali su znatnog udjela u trgovačkim poslovima
- u Dubrovniku toga vremena spominju se i kao liječnici, učitelji i pjesnici; pored onih koji su prakticirali judaizam u samom gradu, na širem području Dubrovačke Republike živjeli su i pokršteni Židovi, tzv. *conversosi* (obraćenici)

Split

- prema izvorima naseljavaju 1553. godine, bilo da je riječ o Židovima ili pokrštenim Židovima
- u XVI. stoljeću se u Splitu spominju i židovsko groblje i geto; u tom razdoblju djelovao je i Daniel Rodriga, pokršteni Židov, čijom je zaslugom izgrađena Splitska skela i lazaret (dovršeni oko 1592.), a Split postao važnim središtem trgovine
- procjenjuje se da je u razdoblju, koje je uslijedilo nakon otvaranja Splitske skele (XVII. stoljeće), u vrijeme procvata splitske tranzitne trgovine i djelovanja lazareta, u Splitu živjelo 30 židovskih obitelji s oko 200 članova, uglavnom trgovaca
- u kasnijim stoljećima taj se broj kretao između 20 i 30 obitelji, odnosno 200 do 300 članova
- splitska sinagoga se prvi put spominje tridesetih godina XVII. stoljeća
- 1642. bila je u Splitu osnovana zalagaonica, a odlukom mletačkih vlasti 1751. Židovi su dobili potpunu slobodu trgovanja na veliko i malo na području Dalmacije i Albanije

- zanimanja splitskih Židova:
 - › trgovina, trgovina rabljenom robom
 - › krojači, vezilje
 - › medicina: istakli se kao vojni kirurzi u protuosmanskim ratovima u XVII. stoljeću
- u dokumentima jednog spora iz XVIII. st. spominje se postojanje čak 32 židovska dućana u Splitu

Kraj Mletačke Republike

- kraj XVIII. stoljeća početak je razvitka parobrodarstva te koncentracije prometa, trgovine i industrije u velikim centrima i poduzećima s velikim kapitalom. Austrija razvija Trst kao svoju glavnu luku, Ugarska Rijeku
- takvim razvojem te opadanjem trgovine s balkanskim zaleđem nakon pada Mletaka Split i Dubrovnik, uz prometnu izolaciju polako stagniraju i propadaju
- znatan broj bogatijih Židova iz Splita i ostalih dalmatinskih gradova odselio se u uglavnom u Trst
- prema podacima s početka XIX. stoljeća, u Splitu živi 175 Židova

Austrijska uprava u Dalmaciji

- odlaskom uglavnom bogatijih dalmatinskih židovskih obitelji prema Trstu, na njihovo mjesto dolaze pretežno siromašnije obitelji bosanskih Sefarda, koji su u najvećem broju sitni obrtnici i trgovci
- 1821. Židovi su osnovali prvu osnovnu školu u Dalmaciji
- uz bosanske Sefarde, u Dalmaciju doseljavaju i pojedine aškenaske obitelji, uglavnom iz Galicije te su pretežno činovnici
- u XIX. stoljeću djelovalo je i više istaknutih pojedinaca koji su znatno doprinijeli razvoju gospodarstva i industrije :
 - › Vid Haj Morpurgo: znatno pridonosi pobjedi narodnjaka na izborima 1882. u Splitu; zajedno s Emilom Stockom, također splitskim Židovom, uključio se u proizvodnju alkoholnih pića te su 1905. godine osnovali tvrtku *Morpurgo, Stock e Comp*, koja je kasnije preseljena u Rovinj pa u Trst, gdje i danas djeluje

Trajno naseljavanje Aškenaza u Hrvatskoj i Slavoniji od Josipa II

- Edikt o toleranciji Josipa II 1781. (za Ugarsku proglašen 1783. godine)
- tolerancija, još ne i ravnopravnost: omogućava trajno naseljavanje Židova u Hrvatskoj i Slavoniji
- osnutak prvih zajednica: Varaždin, Čakovec (1780. ili 1796.), Zagreb (1806.) i Požega (1820.)

Židovski identiteti u Dugom XIX. stoljeću: emancipacija i haskala

- Židovska emancipacija vanjski je i unutarnji proces *oslobađanja* europskih Židova uključujući dobivanje jednakih građanskih prava i državljanstva
- počinje od kraja XVIII. stoljeća i traje do početka XX. st.
- Encyclopaedia Judaica židovsku emancipaciju dijeli u tri faze:
 1. Predemancipacija (1740-1789.): postupno se olakšava položaj Židova u Europi u smjeru davanja raznih olakšica
 2. Emancipacija (1789-1878.): započinje Francuskom revolucijom, a završava Berlinskim kongresom
 3. Kasna emancipacija (1878-1933.): u ovom razdoblju dolazi do židovske emancipacije na istoku Europe

Patenti i zakoni

- početak procesa emancipacije habsburških Židova pravno reguliraju tolerancijski patent Josipa II iz 1781. i 1783. godine, ali i mnogi drugi zakoni i patent koji Josip II. izdaje do samog kraja svoje vladavine
- patentom i njegovim dodatkom omogućuje im se, osim naseljavanja u zemlje i gradove u kojima im je to do tada bilo zabranjeno, i djelomično bavljenje obrtom i poljodjelstvom, pristup u javne i državne škole, osnivanje židovskih škola te pohađanje visokih škola i akademija umjetnosti
- 1787. Zakon o obveznim prezimenima: Židovi su morali prihvatiti njemačko ime i prezime i sve su se matične knjige morale voditi na njemačkom jeziku s upisanim njemačkim imenima i prezimenima

- modernizacija u Hrvatskoj počinje sredinom XIX. stoljeća, a industrijalizacija je proces, koji, baš kao na području cijele Monarhije kasni za emancipacijom, što će doprinijeti velikom napretku židovske zajednice na cijelom prostoru Monarhije pa tako i u sjevernohrvatskim zemljama
- 1840. Židovi su dobili pravo bavljenja obrtom: olakšava daljnje židovsko naseljavanje i izaziva otpor kršćanskih sitnih trgovaca i obrtnika
- 1850. u Zagrebu je u prvo Gradsko vijeće bio izabran i jedan Židov
- 1852. a u zagrebačku Trgovačko-obrtničku komoru izabrana 4 židovska trgovca

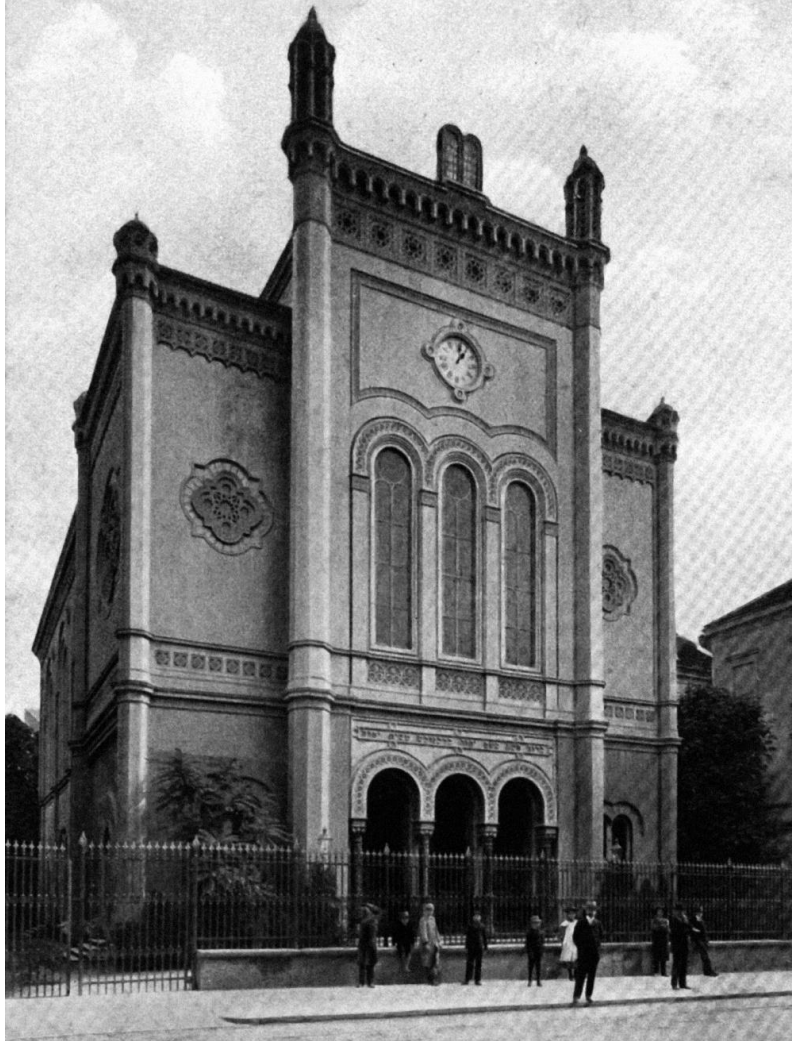
- od sredine XIX. stoljeća počinju se stvarati *dinastije* bogatih židovskih trgovaca
- Židovi s kapitalom uključivali su se u unosnije poslove: vlasnici manufaktura, građevinski poslovi (počeci gradnje modernih prometnica), eksploatacija šuma, štedionice i banke
- liječnici
- na drugom kraju: brojni sitni trgovci, krčmari i obrtnici te sitni pozajmljivači novca (uglavnom seljacima)

- 1860. Carski patent Židovima dopušta posjedovanje nekretnina
- 1867. proglašena građanska ravnopravnost za Austriju i Ugarsku (bogoštovlje dio hrv. autonomije)
- 19. IX. 1873 temeljem zaključka Hrvatskog sabora izjednačeni su u pravima s ostalim građanima:
 - › postupno su ukinute različite odredbe koje su sužavale obiteljski i privredni život (oblašno odobrenje braka, ograničenje sposobnosti svjedočenja na sudu, isključenje iz određenog obrta, zabrana naseljavanja u rudarskim mjestima te posebne odredbe za određene krunovine Monarhije)
- 1890. Emancipacija u konfesionalnom pogledu u Austriji, a u Ugarskoj 1895.

Osnivanje židovskih institucija: zajednice, škole, gradnja sinagoga

- *kehilot* (židovske zajednice) nastaju spontano, već od kraja XVIII. stoljeća, a radi organiziranja bogoštovlja, potpore siromašnih, udovica i siročadi, osiguranja vjerskih pogreba, omogućavanja vjerskih škola i mesara za košer klanje (šoheta); sve do 1848. djelatnost židovskih općina nije bila pravno regulirana (osim prijave članova kod lokalnih vlasti)
- *hevra kadiša* (aram. חברה קדישא): pogrebno društvo
- *sinagoge-kuće*: Čakovec 1836. i Vukovar 1845.
- nakon Patenta iz 1860. godine koji omogućava posjedovanje nekretnina, grade se sinagoge koje više nisu tipa kuće, već reprezentativni primjerci historicističke arhitekture: Varaždin, Daruvar, Donji Miholjac, Virovitica, Zemun, Zagreb, Osijek

ZAGREB, Sinagoga

Sinagoga
Perioad cca 1920-1950

Škole

- Patentom su opće škole postale obvezne i bez diplome se ne može dobiti dozvola za učenje Talmuda ili brak (mogućnost pohodañja nežidovske škole ili osnivanje židovske škole)
 - › 1803. Zemun
 - › 1826. Varaždín
 - › 1827. Zagreb
 - › do 1859. Osijek i Vukovar

Haskala, reforma i raslojavanja unutar židovske zajednice

- haskala:
 - › židovski intelektualan pokret od 1770-tih do 1880-tih inspiriran europskim prosvjetiteljstvom
 - › počinje u njemačkim zemljama 1770-tih te se polako širi prema istoku: 1810. dolazi do habsburške Galicije, a 1830. do Ugarske (i Ruskog Carstva)
 - › haskalu karakterizira znanstveni pristup religiji, u kojem svjetovna kultura i filozofija postaju središnje vrijednosti; na haskalu utječe Rambamov racionalizam i poštovanje prema svjetovnim znanostima
- haskalu slijedi religijska reforma

Sukob reformista/neologa i ortodoksa

- u hrvatskim izvorima *novovjerci* i *starovjerci*
- KONTEKST:
 - › ugarski maskilim reformama polako ulaze izravno u židovski Zakon (mogućnost putovanja na Šabat, orgulje u sinagogama, jedenje *hameca* za Pesah...) te se zaoštravaju odnosi između maskilim, koji su u religijskom smislu neolozi, i tradicionalnih Židova, koji se počinju definirati kao ortodoksi
- sukobi počinju 1840-tih, a vrhunac su 1860-te kada se postavlja pitanje obreda u sinagogi (orgulje, zbor, položaj *bime*, pitanje ženske galerije, jezik propovijedi)
- s jedne strane raste oporba ortodoksnih i ultraortodoksnih, a s druge se reformisti sve jače mađariziraju

- takav razvoj dovodi do sazivanja Središnjeg ugarskog općeg židovskog kongresa 1868/69; najvažnije je pitanje bio sukob između reformne (neološke) i ortodoksne grupacije povodom pokušaja ustanovljavanja središnjeg tijela unutar žid. zaj. što bi, po mišljenju ortodoksne struje, ukinulo autonomiju kehilot i institucionaliziralo vladavinu većine nad manjinom
- uslijed nemogućnosti dogovora, ortodoksna grupacija 1870. peticionira Ugarski parlament, koji joj dozvoljava osnivanje posebnih ortodoksnih zajednica
- postojale su i općine koje se nisu opredijelile ni za jednu ni za drugu stranu, već se zadržale svoj *predkongresni* status

Odjeci sukoba u Hrvatskoj i Slavoniji

- raskol u ugarskoj židovskoj zajednici, utječe na stanje u zagrebačkoj, a vjerojatno i ostalim hrvatskim i slavonskim zajednicama
- od samog židovskog naseljavanja u Hrvatsku i Slavoniju, reformna struja je jača
- sukobi u Zagrebu počinju 1840-tih angažiranjem reformnog rabina Mavre Goldmanna i traju kroz gotovo cijelo stoljeće, a obilježava ga osnutak pa rasformiranje posebnog ortodoksnog hrama pa i općine

Između asimilacije i cionizma

- vrijeme nacionalnih pokreta u Monarhiji
- židovska narodnost nije bila priznata na području Habsburške Monarhije odnosno Austro-Ugarske pa su se Židovi našli u procjepu između vladajućih Mađara i nacionalnih manjina u Ugarskoj
- sred. XIX. st. kreće relativno brza jezična asimilacija hrv. Židova (uglavnom pohađaju javne škole, a 1865. hrvatski je uveden kao nastavni jezik u zgb. žid. školi)

	njemački	mađarski	hrvatski
1880.	55.6%	11.7%	30.3%
1900.	42%	21%	35%

Vid Haj Morpurgo: Židov u hrvatskom narodnom preporodu

- Dalmacija pod austrijskom upravom za vrijeme Narodnog preporoda
- Morpurgo je bio istaknuti trgovac, izdavač, bankar i industrijalac: osnivač Prve pučke dalmatinske banke (1869), industrije alkoholnih pića, splitske cementne i nekih drugih grana industrije kao i prve posudbene knjižnice u Splitu
- 1860. politički se aktivira: istaknuti predstavnik Narodne stranke, jedan od osnivača *Narodnog lista*, i vlasnik knjižare u kojoj su se okupljali splitski narodnjaci
- 1870. izabran je kao kandidat Narodne stranke u Dalmatinski sabor
- znatno je pridonio pobjedi *narodnjaka* na općinskim izborima u Splitu 1882.; nakon pobjede narodnjaka biran je za općinskog predsjednika te postaje predsjednik Trgovačko-obrtničke komore

Židovska humanitarna i ženska društva

- 1846. osnovano je Zagrebačko židovsko humanitarno udruženje (*Israelitischer Humanitätsverein*) kao prvo humanitarno udruženje u Zagrebu; vremenom je preraslo u zajedničko udruženje Židova i kršćana *Zagrebačko društvo čovječnosti*, ukinuto 1946.
- židovske ženske organizacije pod imenom *Izraelsko gospojinsko društvo* osnivaju se pri svim židovskim općinama u drugoj polovini XIX. st; imale su izrazito filantropski karakter
- društvo *Izraelska ferijalna kolonija* osnovano je 1912. godine za organizirano ljetovanje i oporavak djece

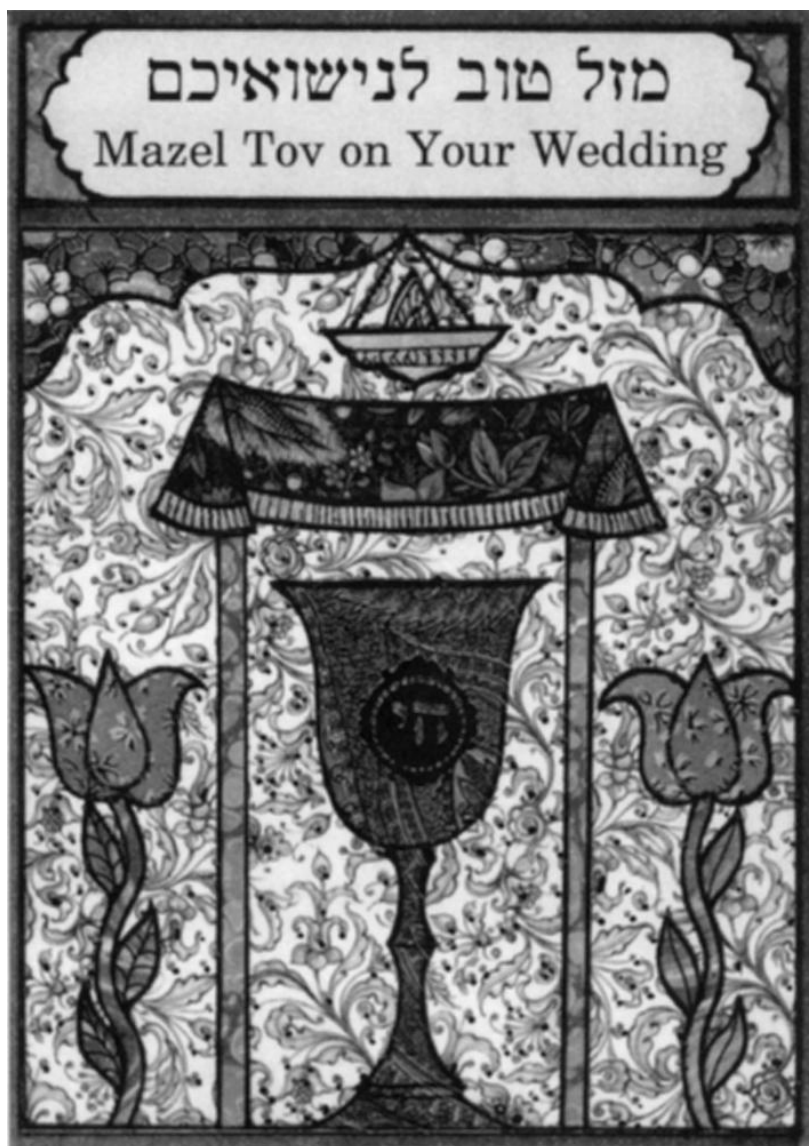
Počeci cionizma

- od 1860-tih, a osobito od 1870-tih, (moderni antisemitizam), pojavljuje se nacionalno Židovstvo u različitim oblicima, od teritorijalizma do cionizma
- cionizam, kao težnja židovskog naroda za povratak u Zemlju Izraela, star je koliko i Dijaspورا; moderni politički cionizam se definira kao međunarodni politički pokret, koji podupire židovsku nacionalnu domovinu u Izraelu; formalno se organizira krajem XIX. stoljeća; opisivani su i kao nacionalizam u Dijaspori, ali i kao nacionalni oslobodilački pokret, čiji je cilj samoodređenje židovskog naroda
- cionizam se razvija kao jedan od najkasnijih nacionalnih pokreta u srednjoj i istočnoj Europi, ali i kao reakcija na neuspjehe emancipacije i porast antisemitizma, čiji su konkretni plodovi bili pogromi u Ruskom Carstvu 1881. i Dreyfusova afera u Francuskoj

- u hrvatskim zemljama zahvaća uglavnom ograničene krugove sveučilišne mladeži, intelektualaca i manjinu ortodoksnih Židova:
 - › 1898. Zagreb: židovsko studentsko društvo *Literarni sastanci židovske omladine, cionističke orijentacije*
 - › 1904. Brod: prva Cionistička konferencija studenata i visokoškolaca južnoslavenskih zemalja
 - › 1906. Osijek: lokalna organizacija Židovskog nacionalnog fonda, *Keren Kajemet Lelsrael* (קרן קימת לישראל)
 - › 1906. prvi židovski list na hrvatskom jeziku, *Židovska smotra*, koji izlazi do 1914.
 - › 1909. Osijek: Zemaljsko udruženje cionista južnoslavenskih zemalja Austro-Ugarske Monarhije

Hrvatski Židovi u Prvoj Jugoslaviji, ideološka stremljenja i organizacije

- stvaranjem Kraljevine SHS i kasnije Kraljevine Jugoslavije, Židovi različitih kultura, jezika i običaja, ali i raznolikog ekonomskog statusa, našli su se u istoj državi; uglavnom su pripadali srednjoj klasi i imali snažan utjecaj na industriju, trgovinu, obrt i bankarstvo
- većina hrvatskih Židova bili su Aškenazi, a u ostalim zemljama prevladavali su Sefardi
- razdoblje procvata hrvatske židovske zajednice
- sve češće bavljenje slobodnim zanimanjima:
 - › arhitekti: još od XIX. stoljeća, a naročito razdoblja secesije imaju važnu ulogu u razvoju gradova, naročito Zagreba; u međuratnom razdoblju djeluje ih desetak.
 - › liječnici: stotinjak
 - › odvjetnici: stotinjak

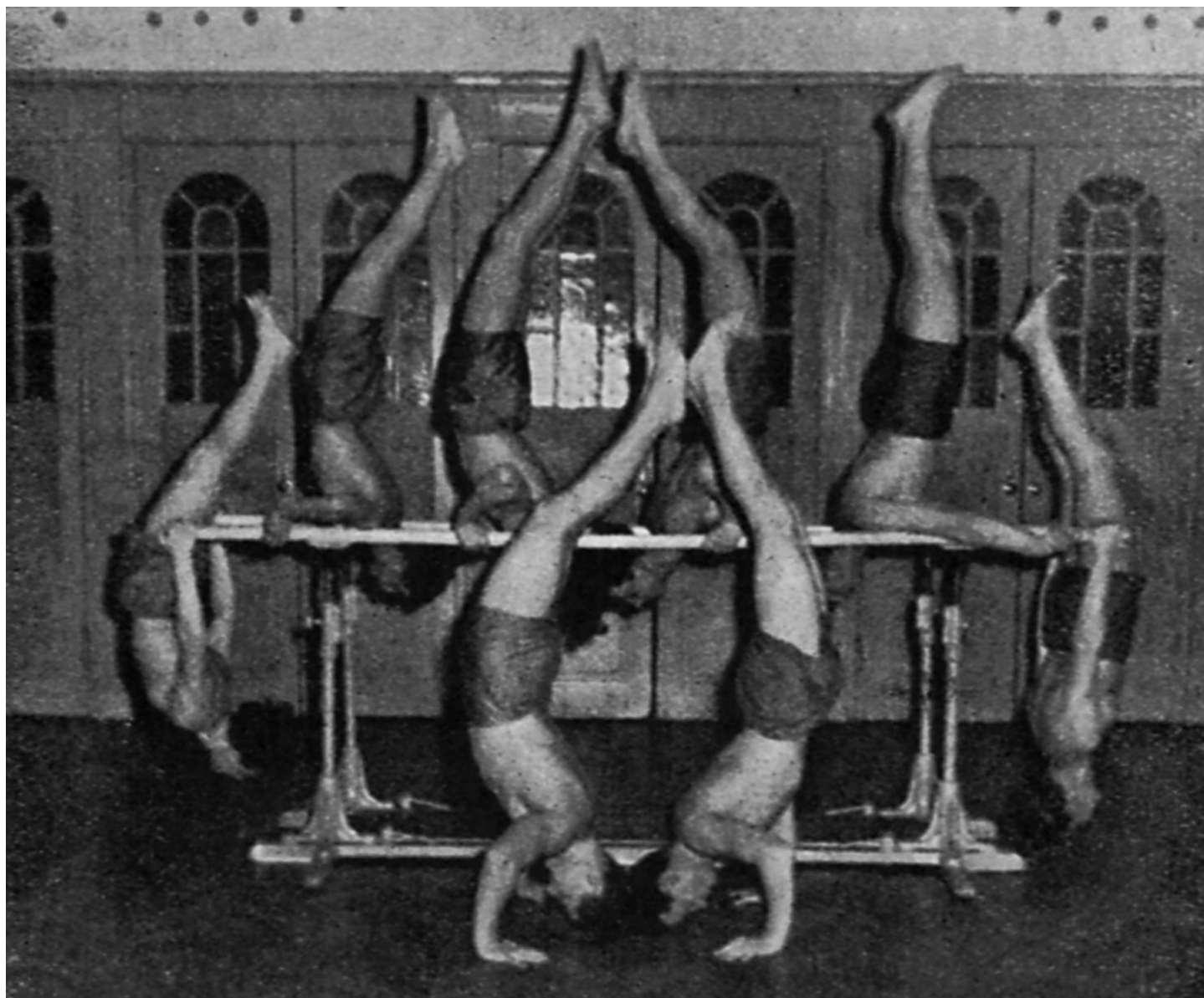
Pozivnica za vjenčanje, međuraće

Uložnica *Ezre*, tridesete godine

Židovske organizacije u Hrvatskoj

- 1919. Savez jevrejskih vjeroispovjednih općina u Kraljevini SHS
- 1919. Savez cionista Jugoslavije: istupali sa zahtjevom da Židovi budu priznati kao narodna manjina u kontekstu zasjedanja Pariške mirovne konferencije
- Aleksandar Licht, Lavoslav Šik, Cvi Rothmüller, Rabin/nadrabin Gavro Schwartz, Lav Stern: glasilo *Židov*
- Cionističke organizacije: izviđači (*Ahdut ha-cofim*), ženske organizacije (WIZO), *Ha-šomer ha-cair* (lijevi/socijalistički cionizam), revizionistički cionizam
- Narodni rad (1925.): asimilanti i anticionisti
- Posebne ortodoksna (1925.) i sefardska općina (1926.) i sefardsko društvo Esperansa (1924.)

Dječja naraštajska priredba *Makabija*, ožujak 1939.

Dječja naraštajska priredba *Makabija*, ožujak 1939.

Omladinska uniformirana skupina cionista-revizionista, Zagreb 1937/1938:

Tiskarska djelatnost

- *Židov*: pokreće ga krajem rata skupina na čelu s dr. Aleksandrom Lichtom: najutjecajniji židovski tjednik na ovim prostorima, koji će vremenom postati i službeno glasilo Saveza cionista Jugoslavije
- *Gideon*: glasilo Saveza omladinskih društava (1919.)
- *Ha-aviv*: list za djecu (1922-1941.)
- *Ha-noar*: omladinsko glasilo (1926-1937.)
- *Jevrejski list*: glasilo cionističkog pokreta (1934.)
- *Omanut*: mjesečnik kulturnog društva (1936.)
- *Jevrejska tribuna*: glasilo cionista-revizionista

Židovi u hrvatskim gradovima prema popisu stanovništva 1921. i 1931.

Popis iz 1921.

- › Zagreb: 5.970 (5,47%)
- › **Osijek: 2.731 (7,91%)**
- › **Vinkovci: 825 (8,12%)**
- › Varaždin: 790 (4,09%)
- › Slavonski Brod: 648 (6,09%)
- › **Čakovec: 638 (11%)**
- › Bjelovar: 543 (6,89%)
- › Koprivnica: 470 (5,79%)
- › Vukovar: 456 (4,45%)
- › Požega: 403 (5,72%)
- › Sisak: 374 (4,24%)
- › Karlovac: 307 (1,82%)
- › Ilok: 306

Popis iz 1931.

- › Zagreb: 12.315 (6,63%)
- › **Osijek: 4.348 (10,77%)**
- › **Varaždin: 1.400 (9,58%)**
- › **Čakovec: 860 (14,82%)**
- › Vinkovci: 730 (5,05%)
- › Slavonski Brod: 700 (5,09%)
- › Bjelovar: 503 (4,89%)
- › Požega: 468 (6,59%)
- › Vukovar: 443 (4,07%)
- › Koprivnica: 410 (4,35%)
- › Karlovac: 400 (1,88%)
- › Sisak: 374 (3,42%)
- › Ilok: 319 (5,08%)

Tvorničar Vatroslav Farkaš (na stražnjem sjedalu) i supruga Hermina, 1920.

Obitelj Šik na okupu

Elsa Alexander i kći Suzana
s nepoznatom damom 1930s

Giza Alexander udata
Roubeix

**NARODNO KAZALIŠTE
ZAGREB**

nedelja 10
Sisak, svibnja 1936 Dvorana: Urania-kina

**MALA FENOMENALNA UMJETNICA
LEA DEUTSCH**

gostuje sa prvaca drame u svojoj najboljoj ulozi

MALI LORD

Slika iz života u tri čina. Napisała Frances Bernatt-Hodgson.
Redatelj: Adolmo Verli

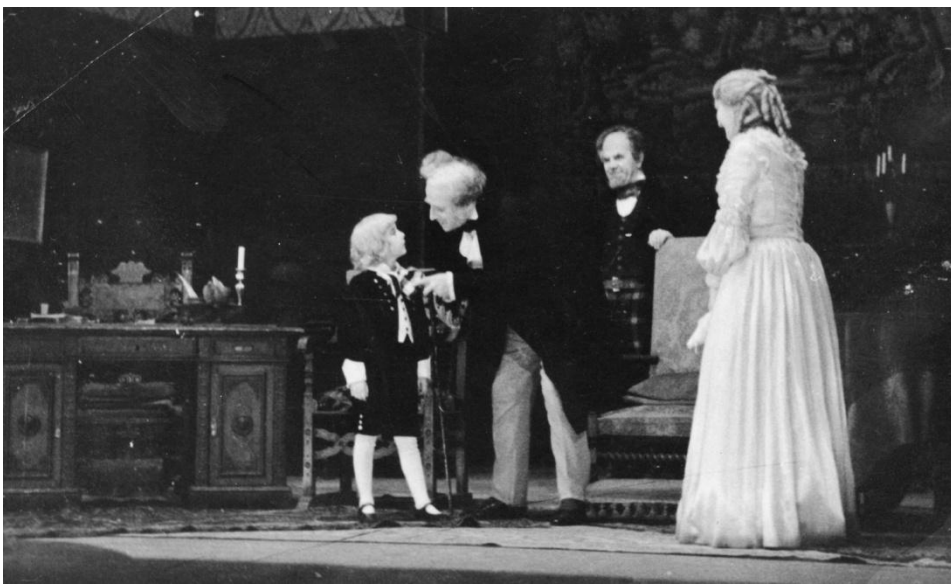
L I C A :

Gróf Dorncourt	Hilke Nuttl
Cecilie Emil	Lea Deutsch
Haroldam	Joan Mijev
Wilona	Martin Matković
Hilke, ingoz	Milan Ajwa
Dok. Karlac, vjeda	Bruno Rata
Milawa Emil	Olavie Huml
Mama	Reka Kuleta
Mary	Vera Simka
Thomas, sluga	Jozo Puljic
Sam, sluga	Ivan Šušabak

Prvi čim odigrao se u New-Yorku, a drugi i treći u dvorani Dorncourt u Engleskoj.

ULAZNE CIJENE: I. mj. Dva 20—, II. mj. Dva 15—, III. mj. Dva 10—, stajanje Dva 5—

Početak u 8 1/2 sati. Pretprodaja ulaznica u Knjižari S. Jünker.

Lea Deutsch u *Malom Lordu*, 1936.

Spašavanje Židova iz nacističke Europe

- od sredine 1930-tih intenzivira se priljev europskih Židova izbjeglica iz Trećeg Reicha (prvo iz Njemačke, zatim Austrije, Poljske, Čehoslovačke), na područje Kraljevine Jugoslavije
- do 1941. godine oko 55,000 Židova iz navedenih zemalja prošlo je kroz Kraljevinu na putu za treće zemlje
- intenzivna djelatnost židovskih općina
- 4,000 zatekao rat u Jugoslaviji (ubijeni u Šoi)

Antižidovski zakoni u Jugoslaviji/Banovini Hrvatskoj

- jačanje njemačkoga nacizma pridonijelo je stvaranju antisemitske atmosfere u Jugoslaviji
- nacisti su financirali antisemitske listove
- jugoslavenske kraljevske vlasti su popustile pod tim pritiskom i u jesen 1940. donijele *dvije uredbe o ograničenju prava Jevreja*:
 - › *numerus clausus*: broj Židova upisanih u srednje škole i na sveučilišta ima se uskladiti s udjelom Židova u ukupnom stanovništvu
 - › zabrana trgovine prehrambenim proizvodima naveliko zabranjuje tvrtkama koje su bile u židovskom vlasništvu ili suvlasništvu

Šoa (Holokaust)

- prema klasičnom historičaru Šoe, Raulu Hilbergu, tri su faze koje vode do genocida:
 1. **identifikacija i definicija Židova te njihova ekonomska diskriminacija i segregacija (1933-1939.):** ona se provodi kroz političko-pravnu diskriminaciju i oduzimanje imovine nakon što su Nürnberškim zakonima (1935) definirani Židovi i *mješanci prvog i drugog stupnja*
 2. **fizička segregacija (1939-1941.):** koncentracija odnosno getoizacija – posebne zgrade, četvrti (geta), koncentracijske ili radne logore: nacisti su kontrolirali količinu hrane, koja je ulazila u geta i upotrebljavali njihovo stanovništvo za robovski rad
 3. **uništavanje europskih Židova (1941-1945.):** počinje već nakon okupacije dijelova SSSR-a kada nacisti sprovode masovna ubijanja Židova uglavnom streljanjem: od 1941. odnosno 1942. godine Židovi se deportiraju u tada prazna ili u logore smrti

Šoa u NDH

- u Šoi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od 1941. do 1945. ubijeno je između 75% i 80% članova židovske zajednice na području današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine
- Provodi se u tri faze:
 1. ekskomunikacija
 2. koncentracija
 3. likvidacija

Ekskomunikacija

- *Službeni list* (30. travnja 1941.): 3 ključne protužidovske zakonske odredbe:
 1. *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti*
 2. *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda*
 3. *Zakonska odredba o državljanstvu*
- njima su Židovi pretvoreni u izvandruštvenu kategoriju ljudi iz koje nije bilo izlaza, jer je položaj Židova bio jasno određen odredbama o rasnoj pripadnosti

REDARSTVENO RAVNATELJSTVO
U ZAGREBU

Broj: 3884/1-2442

Zagreb, 8. siječnja 1941.

OGLAS

Određujem, da se u roku od 8 dana imaju preseliti u druge dijelove grada Zagreba svi SRBI i ŽIDOVI, koji stanuju na sjevernoj strani Maksimirske ceste, Vlaške ulice, Jelačićevog trga, lica do mitnice, kao i iz onih dijelova grada, koji se nalaze sjeverno od označenog cestovnog poteza.

Oni, koji se ne pokore ovoj odredbi, biti će po isteku gore označenog roka PRISILNO EVAKUIRANI na vlastiti trošak i KAZNJENI po postojećim ZAKONSKIM PROPISIMA.

U ime ravnatelja

Marijan Nikšić v r.

- 4. lipnja 1941 osnovano je *Rasnopolitičko povjerenstvo* u okviru MUP-a: utvrđivanje rasne pripadnosti
- 4. lipnja 1941. *Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda*: Židovima zabranjuje sudjelovanje društvenim, u omladinskim, sportskim i kulturnim organizacijama (... a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu)
- paralelno su poduzimane mjere za oduzimanje židovske (i srpske) imovine pa su doneseni zakoni o podržavljenju židovske imovine
- potkraj svibnja uhićeno je 165 omladinaca, koji su odvedeni u Jadovno i tamo ubijeni

Koncentracija

- ova faza kreće od druge polovine lipnja 1941. pod izlikom da pod izlikom da, *Židovi šire lažne vijesti [...] ometaju i otežavaju opskrbu pučanstva, to se kolektivno smatraju za to odgovornima, i prema tome će se proti njima postupiti i spremati ih povrh kazneno-popravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom*
- 21. i 22. lipnja počela su hapšenja zagrebačkih Židova, te su oni dovoženi na Zagrebački zbor (današnji Studentski centar) gdje je već u noći 22/23. lipnja prva kompozicija s oko 200 zatočenika deportirana u Gospić
- ustaški režim osniva gotovo trideset *sabirnih logora* ili *prolaznih logora*, u koje su uhapšeni Židovi privremeno smješteni da bi kasnije bili deportirani u koncentracijske logore ili logore smrti koji su bili osnovani istovremeno (Danica kod Koprivnice osnovana u travnju)

Likvidacija

- u lipnju se uspostavlja logorski sustav Gospić – Velebit – otok Pag: sastojao se od jednoga zatvora, jednoga logora i više improviziranih prihvatilišta i sabirališta u samome Gospiću, od dva logora na otoku Pagu i dva na Velebitu, a glavna poprišta masovnih ubijanja bili su logor Jadovno na Velebitu i logor Slana na otoku Pagu
- od 21. lipnja do 21. kolovoza u ovom logorskom sustavu nestalo je oko 2500 Židova iz svih dijelova NDH, od toga oko 1000 iz BiH
- polovinom kolovoza ovi logori moraju biti napušteni, zbog toga što su Talijani, doznajući za zločine i prestrašeni sve jačim ustankom, s vojskom zauzeli taj teritorij

- u jesen se umjesto njega osniva kompleks Jasenovac – Stara Gradiška
- isprva je bio zamišljen kao radni logor po uzoru na nacističke, u kojem su sredstva ubijanja logoraša trebalo biti izgladnjivanje i iscrpljivanje
- kako se prema kraju 1941. broj logoraša ubrzano povećavao, jasenovački su komandanti počeli masovno ubijati zatočenike
- Jasenovac je ostao u funkciji puna 44 mjeseca, gotovo do samoga kraja rata. Tamo je ubijena većina Židova iz sjeverne Hrvatske i Bosne – njih između 17 i 18 tisuća

Dinamika *konačnog rješenja*

- 1942. izviješće Gestapoa: ustaše, usprkos okrutnosti, nisu dovoljno temeljito proveli *konačno rješenje*; oko 5000 Židova još uvijek na slobodi na teritoriju pod nadzorom ustaških vlasti zahvaljujući osobnim i obiteljskim vezama, korupciji i zalaganju katoličke crkve u Zagrebu za osobe u miješanim brakovima i njihovu djecu te neke druge osobe
- rujanj 1942. i svibanj 1943. Nijemci se po prvi puta u NDH izravniije angažiraju u deportacijama: osim Židova iz Zagreba u tim deportacijama odvedene i židovske zatočenice iz logora u Loboru (kod Zlatara) i Gornjoj Rijeci (kod Križevaca); njima su priključili i logoraše iz Tenje (kod Osijeka), kao i sve tada uhapšene Židove iz drugih mjesta NDH; Najviše je Židova bilo iz Sarajeva, čime je taj grad očišćen od Židova
- vlakove su dale Državne željeznice, a policijsku pratnju i sve ostalo u vezi s transportom organizirale su njemačke policijske snage.
- u ovim deportacijama odvedeno je oko 6000 ljudi

Preživjeli

- po popisima članova židovskih zajednica prije rata je na teritoriju NDH živjelo 38 do 39.000 Židova a samo **9.000 je dočekalo kraj rata**
- podaci za pojedina područja su približno jednaki: od 14.000 Židova u Bosni i Hercegovini preživjelo je 4.000 (gotovo 30 %); od 25.000 Židova u sjevernoj Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu spašeno je 5.000, (oko 20 %); u Dalmaciji je od oko 400 Židova njih 250 preživjelo rat
- nekolicina je židovskih logoraša preživjelo **Jasenovac i Auschwitz**
- malen je broj Židova preživio **na teritoriju pod izravnom ustaškom vlašću**: u Zagrebu je preživjelo oko 800 ljudi, uglavnom iz mješovitih brakova, a u drugim dijelovima NDH jedva stotina—dvije; zagrebački je nadbiskup Alojzije Stepinac uspio spasiti 55 stanovnika židovskoga staračkog doma
- jedan broj Židova se spasio jer su prebjegli u **talijansku zonu unutar NDH, u dijelove Hrvatske koje je okupirala Italija i na Apeninski poluotok**; među njima je bio i priličan broj srbijanskih Židova
- u **partizanskim jedinicama** kraj rata dočekalo je 2.339 Židova iz Hrvatske i BiH, a poginulo ih je 804; u **partizanima** je rat preživjelo i oko 2000 Židova neboraca

Epilog

- Savez jevrejskih vjeroispovjednih općina Beogradu se obnavlja odmah po oslobođenju, 1944. godine: od prijeratnih židovskih općina, kako u Hrvatskoj tako i u ostatku Jugoslavije većina zajednica nije se obnovila
- od preživjelih oko dvadeset posto hrvatskih Židova u godinama iza rata, u situaciji suočavanja s obimom tragedije, novonastalom političkom situacijom, kao i u poslijeratnim imovinskih problemima, oko polovine hrvatskih Židova optira za odlazak u Izrael
- nakon zadnjeg velikog vala odlaska i Savez te općine pojedinačno mijenjaju ime, izbacujući *vjeroispovjedne* iz svog naziva: time je definitivno završila jedna faza u židovskoj povijesti ovih prostora